

emlékezünk

K Ö N C Z Ö L I M R E

Bán Aladár

Első finn tárgyú tanulmánya 1895-ben – egyetemi hallgató korában – jelent meg a Magyar Szemlében, és 1960-ban – élete utolsó napjaiban – még egy gyűjteményes finnugor néprajzi kötet tervét készítette remegő, öreges betűivel. A két évszám közé eső hat és fél évtizedben mindig a finnugor néprajz, népköltészet és irodalom kutatása, ismertetése és népszerűsítése állt élete középpontjában. Amint egyik öregkori epigrammájában írta:

*Finn és észet testvért a magyarhoz vágytam ölelni
És ez a hő érzés szabta meg életutam.*

Ilyen irányú munkássága alapján joggal tarthatjuk számon a finnugor kulturális kapcsolatok egyik legkiemelkedőbb egyéniségeként.

A finnugor nyelvrokonság kérdésével foglalkozó nyelvészek mellett elsősorban Bán Aladár és Víkár Béla érdeme, hogy a rokon népek kultúrája, néprajza, népköltésze és irodalma iránt szélesebb körű érdeklődés bontakozott ki hazánkban. Víkár nagyobb művésze volt a nyelvnek, fordításai finomabbak, árnyaltabbak, tökéletesebbek, Bán Aladár viszont mozgékonyabb, sokoldalúbb; a lexikonok szerint költő, műfordító, irodalomtörténész, folklorista és hozzátehetjük ehhez, hogy kiváló szervező és „kulturáldiplomata” volt. Kezdeményezései, törekvései jelentősek voltak a maguk korában és Képes Géza 1960. február 25-én keltezett verses levelének tanúsága szerint példát és ösztönzést adtak a fiatalabbaknak.

*En úgy nézlek, mint az öreg sast nézi az ifjabb,
nézem az őst, aki mosi nyugszik a fészke ölén –
Ámde a szárnya az égbolt kék vizeit hasította:
hullám, szikla, sziget megbabonázva figyelt.
Hajdani büszke, merész repülésed látta az ifjú
s a ragyogó tanítást nem tagadom soha meg...*

(Bán Aladárnak. = A várpalotai Krúdy Gyula
Könyvtárban őrzött kéziratból.)

Száz évvel ezelőtt, 1871. november 3-án született Várpalotán. Eredeti neve Bánvárt Károly Mór. A nagypapja, apja és testvére esetében Bannwarth, Barnwarth és Bánvárt alakban is szereplő nevet 1889 júliusában magyarosította Bán-ra s ugyanakkor cserélte fel két keresztnéve közül a Mórt az Aladárra. Ettől kezdve a hivatalos okmányokban Bán Károly Aladár néven szerepel és első írásai is ezzel az aláírással, vagy a „palotai” rövidítését jelző -i betűjellel jelentek meg, majd a Bán K. Aladár rövid ideig való használata után az 1900-as évek elején már a Bán Aladár vált általánossá.

Apai ősei elmagyarosodott német eredetű gazdasági szakemberek voltak, több nemzedéken át a várpalotai uradalom inspektora, számtartói. Alig töltötte be a 10. évét, amikor apja, aki Széchenyi barátjának és eszmetársának, a tudományos és művészeti életben tevékenyen közreműködő gróf Waldstein Jánosnak az uradalmi számtartója volt, fiatalon meghalt. Amint egyik ifjúkori írásában említi, az addigi „jóbarátok” nemcsak elmaradtak házuktól, hanem csekély javaiból is igyekeztek kiiforgatni a négy apró gyermek neveléséről gondoskodó özvegyet. A család szűkös anyagi körülmények közé került, így a várpalotai elemi iskola elvégzése után csak saját szorgalmára és tehetségére támaszkodva végezhetette tanulmányait.

A gimnáziumot a veszprémi piaristáknál kezdte, a pápai református kollégiumban folytatta, majd a székesfehérvári ciszterciáknál fejezte be. Az érettségi után Reguly Antal szülőfalujába, a cisztercita rend zirci teológiájára került, innen azonban a második évben kilépett és a budapesti tudományegyetemen folytatta tanulmányait, ahol 1896-ban magyar–latin szakos tanári oklevelet és bölcsészdoktori diplomát szerzett. Már diákkorában verselgetett, első sikerét Pápan aratta, ahol 1887-ben elnyerte a kollégiumban a legjobb poéta számára kiírt pályadíjat. A munkásságának fő irányát meghatározó, egész életére szóló indítást is középiskolás korában kapta. Amint a Suomen Kuvaletti [Finn Képeslap] 1958. szeptember 14-i számában megjelent nyilatkozatában olvasható: „Többször kérdezték tőlem, hogyan lettem ily buzgó finnista – természetesen azt hitték, hogy az egyetemi órák hatása alatt. De nem. Már felsőbb osztályú diák koromban kezdtem a finn nyelvvel foglalkozni egy tanárom, Horváth Cyrill, a későbbi akadémikus buzdítására, aki egy Budenz nyelvtannal ajándékozott meg. Megkaptam a rokon nyelv alakgazdagsága és szépsége s ettől fogva mind máig hú tanulmányozója lettem.”

Egyetemi hallgató korában 1894/95-ben egy évig Kossuth Lajos közeli rokonának, Kossuth Eleknek a két gyermeke mellett volt házinevelő Zemplén-Szinnán. Itt és ekkor írta ifjúkori politikai hitvallásának tekinthető „Gondolatok a szocializmusról” c. kéziratban megmaradt elméllkedését, melyben az ifjú Ady újságcikkeire emlékeztető radikálizmussal írja: „Lelkileg vaknak kell lennie annak, aki nem látja egy készülő világforradalom előjeleit... Egy óriás reformra van szüksége a földnek; egy új civilizációt, új társadalmi rendet követelnek a felvilágosodott elmék... Józan értelemben véve e szót, szocialistának kell lenni minden felvilágosodott embernek. Orvosolni a beteg társadalmat, kenyeret adni az éhezőknek, felszabadítani az elnyomottakat – ez a szocializmus.” Itt és ekkor születtek első népköltési fordításai – három szlovák népdal –, s ebben az évben jelent meg első tanulmánya a finnekről a Magyar Szemlében, amelyben határozottan szembefordul azokkal, akik még mindig tamáskodnak a finnugor rokonságban és mosolyognak a „halszagú” atyafiságon.

Az egyetem elvégzése után 1896–1900-ig a temesvári főgimnázium tanára volt. Tanulmányíróként, költőként és műfordítóként is ezekben az években kezdett ismertté válni. 1897-ben jelent meg első irodalomtörténeti műve (Pázmándi Horváth Endre Árpádja. Temesvár, 1897.), 1898-ban első verseskötete (Egyedül. Bp. Singer és Wolfner. 1898. 105 l.) és ugyanezen év decemberében ő rendezte Magyarországon az első finn témájú irodalmi estet, amelyen először mutatta be finn népköltési fordításait.

1900-ban Budapestre került, előbb a VIII., majd az I. kerületi gimnázium tanára volt 1932-ig, nyugugalomba vonulásáig. Budapestre kerülése után bontakozott ki sok irányú munkássága, amelyben mind jobban előtérbe került a néprajz és a rokon népek irodalma. Nem ért el működésének minden területén céljaival és törekvéseivel arányban álló, azonos értékű eredményt; életművében néprajzi és műfordítói munkássága a legjelentősebb, a legmaradandóbb érték.

Négy verskötete jelent meg s ezek a népies-nemzeti iskola hagyományait követő szelíd hangú költőről vallanak, aki az „új idők új dalai” idején is megmarad a régi úton, s így a Nyugat első nemzedékéhez tartozó nagy kortársak közt legfeljebb másodhegedűsként tarthatjuk számon. Van azonban néhány figyelemre méltó verse, amelyben ifjúkori hitvallásához híven erőteljesen emel szót az elnyomott munkások, a kiűzsarolt szegények érdekében. Költészetének csúcsát azonban kétségtelenül azok az öregkori aforizmái és epigrammái jelentik, amelyekből ez ideig még csak néhány jelent meg nyomtatásban.

A századforduló táján sorozatosan jelentek meg irodalomtörténeti füzetei is, különösebb tudományos jelentőségük azonban ezeknek sincs, a maguk korában is inkább csak népszerűsítő művek és irodalomtanítási segédletek voltak.

1902-ben következett be munkásságában a nagy fordulat. A Kisfaludy Társaság támogatásával Szinyei Józsefnek ajánlottan ekkor jelent meg „*Kanteletár, a finn népköltés gyöngyei*” címmel első műfordítás kötete. Vilkár Béla fordításait évekkkel megelőzve ez volt az első magyar nyelvű finn népköltési gyűjtemény hazánkban, s olyan érdeklődést keltett, hogy 1903-ban már a második kiadása is megjelent.

A Kanteletár sikere nyomán jutott ki 1903-ban Finnországba s ezt az első utat sorozatosan követte a többi. Összesen tizenkétszer járt északi rokonainknál, nyolcszor a finneknek, négyszer az észteknek. Az első időkben főként gyűjtő-kutató céllal, később pedig elsősorban a finnugor kulturális kapcsolatok szervezőjeként. Utazásai közül külön is említésre méltó 1905 nyarán tett hosszabb tanulmányútja Karjalában. Heteken át gyalogosan vándorolt az úttalan, mocsaras vidék süppedékes ösvényein, s a világtól elzárt, félreeső falvakban és magányos tanyákon gyűjtötte a népszokásokat, népdalokat. Utazásáról az Ethnographiában jelent meg a beszámolója, s az ebben közölt *runo*-kat a finnországi népköltészeti gyűjteménybe is felvették. Lönnrot s a többi neves gyűjtő kéziratai közt ma is láthatók Bán Aladár Kalevala-lejegyzései a Finn Irodalmi Múzeum tárlóiban. Még ugyanebben az évben más néphagyományörző vidékeiket is bejárta Finnországnak, és tapasztalatait önálló kötetben tette közzé. [Képek a finn nép életéből. (Néprajzi tanulmány.) Bp. 1905.]

Rendkívül gazdag termést hozó esztendeje volt 1911. Már régebben is foglalkozott az észti nyelvvél és az észti irodalommal, 1910-től kezdve azonban már tüzetesebben tanulmányozta, és 1911-ben, első észtsországi útja alkalmával, amikor a Magyar Néprajzi Társaság képviselőjeként részt vett Tartuban a *Kalevipoeg*, az észti nemzeti eposz ünnepén, már észti nyelven mondta el köszöntőjét. Ugyanebben az évben bejárta egész Észtországot, Saaremaa, Muhu és Hiiumaa szigeteket is, s ennek az útnak az eredménye az a gazdag néprajzi gyűjtemény, amely a Magyar Néprajzi Múzeum észti anyagának az alapját képezi. Ekkor kereste fel a kb. 20 000 főnyi szetu népcsoportot, amellyel addig magyar tudós még nem foglalkozott behatóbban, és több cikkben ismertette néprajzi és nyelvi fontosságát. Történeti fordulópontként tartják számon ezt az utazást az észti-magyar kapcsolatok történetében, amelyhez legfeljebb Hunfalvy 1869-es útja hasonlítható.

Ebben az évben kezdett foglalkozni az élete főművévé vált *Kalevipoeg* fordítással, amelynek IV. éneke a Budapesti Szemle, VI. éneke pedig a Kisfaludy Társaság Évlapjai 1911. évfolyamában jelent meg először. Bár ezen a művén szinte halála napjáig dolgozott, lényegében már az első világháború alatt elkészült a teljes fordítás,

könyvalakban azonban csak az 1928-ban tartott finnugor kultúrkongresszus eredményeként jelent meg a La Fontaine Társaság kiadásában, mint ahogy második kiadása is az 1960. évben megtartott I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tiszteletére látott napvilágot.

1911-ben írta meg Munkácsi Bernát kérésére a Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténet részére „A finn-magyar és a szamojéd népek irodalma” c. részt, amely önálló kötetben is megjelent, s amelynek a finn irodalommal foglalkozó része alapjává vált 1926-ban kiadott, akkor hiánypótlónak számító és még ma is használható finn irodalomtörténetének. (A finn nemzeti irodalom története. Bp. 1926. 160 l.)

1911-ben alakult meg a különböző népek ethnológiai termékeinek vizsgálata és gyűjtése céljával a nemzetközi *Folklore Fellows* szövetség, amelynek vezetősége Bán Aladárt kérte fel a magyar osztály megszervezésére. Mindaddig, míg az első világháború következtében a szövetség munkája meg nem szűnt, a Sebestyén Gyula elnökségével működő magyar osztálynak Bán Aladár volt a titkára. A Magyar Néprajzi Társaságnak is hosszú időn át titkára, majd főtitkára volt. 1920-ban azonban megvált a Néprajzi Társaságtól és ettől kezdve a Turáni Társaság finnugor osztályának a vezetőjeként munkálkodott a finnugor kulturális kapcsolatok erősítésén. Kiemelkedik ezek közül a finnugor kultúrkongresszusok intézménye, amelynek Alfred *Jotuni*, Matti *Pesonen* és Yrjö *Loimaranta* társaságában Bán Aladár volt a megalapítója. 1921 és 1936 között három évenként öt kongresszust tartottak; kettőt Finn-, kettőt Észtorországban, egyet pedig Budapesten s Bán Aladár mindegyiknek egyik elnöke és tevékeny közreműködője volt. A hatodik kongresszus Magyarországon lett volna 1941-ben, ennek megtartását azonban a háborús események lehetetlenné tették. Ezek a kongresszusok – amint nevük is mutatja – kulturális célt szolgáltak, arra törekedtek az életrehívók, hogy egymás szellemi értékeinek a megismertetésével szolgálják a finnugor nyelvek összetartozásának, rokonságának a tudatosítását, mert „ezek ... kötik össze a tömegeket és egyéneket a demokratikus lelkeség mélyreható és emberszerető érzéseivel”. Nem tekinthető tehát ezek szerves folytatásának az 1960-ban Budapesten megtartott I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus, amely *tudományos* kongresszus volt, felfogásában és jellegében is alapvetően más, mint a régi kultúrkongresszusok.

Bán Aladár gyűjtőutjai, kutatásai, sok irányú társadalmi elfoglaltsága és szervező munkája mellett sokat írt is. 17 önálló és 8 fordítás kötete jelent meg s ezen kívül a korabeli napilapokban folyóiratokban is folyamatosan találkoztunk tanulmányaival, cikkeivel, fordításaival és verseivel. Legjelentősebbek ezek közül ósvallási dolgozatai, néprajzi tanulmányai (pl. A magyarok ósvallásáról; Falvak, épületek és temetők Karjala végvidékein; A lappok mythosai emlékei; Népköltési gyűjtéseim Karjalában; A samanismus fogalma és jelenségei; Emberáldozatok a finnugor népeknél; Az észtek néprajzi jellemzése; A medvetisztelet a finnugor népeknél...; A kincskeresés a magyar néphitben; A találmásösszehasonlító vizsgálata; Az „ének” költészete a finnugor népeknél stb., stb.), valamint finn és észt vonatkozású cikkeinek hosszú sora.

A finn és az észt irodalom magyarországi ismertetése és népszerűsítése mellett sokat tett azért is, hogy északi rokonaink megismerjék a magyar kultúrát, irodalmat és művészetet. Figyelemre érdemes finn nyelvű könyvet szerkesztett Magyarországról, utazásai során számos előadást tartott, kiemelkedik ezek közül a Petőfi centenárium alkalmával tartott előadói körútja, amelynek során Finn- és Észtorország több városában ismertette Petőfi életét és költészetét. Ő szervezte Helsinkiben a Múcsarnokban az első magyar retrospektív képzőművészeti kiállítást, amelynek anyagát több vidéki városban is bemutatták.

Magyarországon csak a szakmabeliek becsülték fáradságtalan munkásságát, említésre érdemes hivatalos elismerésben nem részesült. Annál jobban értékelték a finnek és az észtek. Tagja volt a Finn Irodalmi Társaságnak, a Kalevala Társaságnak, az

Észt Irodalmi Társaságnak, s mindkét államtól több magas kitüntetést kapott. Amikor legutolsó és a legmagasabb finn kitüntetést kapta, nagyon reménykedett, hogy most már talán a magyar kormány is felfigyel munkájára és felemeli majd szerény tanári nyugdíját. Ehelyett azonban csak üres kormányfőtanácsosi címet kapott, amelynek később szomorú következményei lettek. 80 éves korában emiatt vonták meg egy időre a nyugdíját és a budapesti kitelepítések mechanikus végrehajtása során éppen azon a napon, amelyen egyik művét egy Sztálin-díjas zeneszerző megzenésítésében műsorára tűzte a rádió, vitte a kitelepítő vonat Újfehértó-Szegegyháza tanyára, ahonnan irodalmi és tudományos életünk képviselőinek közbenjárására térhetett utolsó otthonába, Győrbe.

Öreg korára annyira visszavonultan élt, hogy még a szakmabeliek egy része is halottnak hitte. Ezt a hiedelmet terjesztette az *Új Magyar Lexikon* is, amely szerint már 1945-ben meghalt, s ezt a téves közlést a *Kislexikon* is átvette. Ő azonban vastag betűkkel odaírta „halálának” éve mellé a lexikonba: „Még élek!” – és fittyet hányva a halálhírére, a sérelmekre és az elfeledettségére, terveket szőtt és fiatalos hittel dolgozott. Amint egyik Képes Gézához intézett levelében írta:

Hallok ugyan, de nagyot; látok mindent, mi nem apró;

Allni tudok még, de jobban esik ha ülök.

Amde a képzeletem lát, ball, mint ifjú koromban

és szabadon szárnyal, merre a vágyam űzi.

Nem lehet meghatottság nélkül lapozgatni öregkori kéziratait, amelyeket életének kilencedik évtizedében remegő kézzel, öreges betűkkel vetett papírra. Még mindig tervezett, új feladatokat tűzött maga elé és ezek megvalósításához gyűjtögette az adatokat, készítette a jegyzeteket. Ekkor születtek költői természetének legjavát jelentő aforizmái és epigrammái, ekkor öntötte végleges formába *sampo* tanulmányát, csiszolgatta, javítgatta, új kiadásra készítette elő az élete főművének számító Kalevipoeg fordítását s 88 éves fejjel magyarázó és méltató tanulmányt írt hozzá.

Akkor se pihent meg, mikor a Kalevipoeg új kiadása már a nyomdában volt. 1960. május 2-i dátummal ezekkel a sorokkal kezdett meg egy új jegyzetfüzetet:

Ha van gondolatod, ne bízzad a röpke szelekre,

Gazdag termést hoz a mag a dús talajon...

S ezt a gondolatot egy levélfogalmazvány követi, amelyet valószínűleg Ortutay Gyulának szánt. Jóformán a halálos ágyán írta. Minden arra vall, hogy ez volt élete utolsó levele. Betűi már alig olvashatók, de még ekkor is az a gondolat foglalkoztatta, hogyan hasznosíthatná magát, hogyan szolgálhatna a magyar irodalomnak. Mindig használni akaró egyéniségének jellemzésére – és példaadásként is – érdemes néhány sort idézni belőle:

„... Az I. nemzetközi finnugor kongresszus alkalmára mintegy a rokon nép ajándékként megjelenik az észt eposz új kiadása... mely a nemzetközi összejövetelel bizonyára becsületet hoz a magyar névre. Most egy új gondolat támad bennem: nem szolgálhatna-e az én szerény egyéniségem is valamiképpen a magyar irodalomnak, mielőtt a közelgő Vég kiveszi kezemből a tollat? Nem volna-e népünkre nagy veszteség, ha a rokonnépi gondolat régi munkása szótlanul távozna a földi életből? Megvallom az igazat, sokat foglalkoztam e gondolattal s elmémben kialakult egy általános érdekű irodalmi mű körvonala, mely arra ösztönöz, hogy ezt papírra vesse s Önhöz juttassam, hogy megbírálja a kérdést: érdemes volna-e egy finnugor néprajzi művekből összeállított kötet kiadása?...” S leírja a könyv vázlatát is.

Nem tudjuk, el tudta-e még küldeni a levelet, a terv megvalósítását azonban már megakadályozta a „Vég”. Az 1960 szeptemberében Budapesten megtartott I. Nemzetközi Finnugor Kongresszus diszelnökségébe még beválasztották, de személyesen már nem lehetett jelen. Amint Képes Gézától, a nehéz napjaiban is mindig mellette álló és támogató hű barátától tudjuk, a kongresszus tiszteletére megjelent Kalevipoeg első példányát gyorsposta vitte Győrbe, de fordítója ekkor már nem volt öntudatán. Amikor a kongresszus finn vendégeit a repülőtéren búcsúztatták, az agg tudós és költő tisztelője és támogatója, Ortutay Gyula közölte a távozó vendégekkel a hírt, hogy Bán Aladár meghalt. 1960. szeptember 24-én este 8 órakor, 89 éves korában.

Utolsó születésnapján írta:

*Hosszú, nehéz élet terhétől görnyed a vállam
S nem töltém az időt basztalanul ezalatt.
Elvégeztem, amit rám biztanak egykor a Műzsák,
S mint fáradt munkás várom a végpibenést.
Ám, ha mit írek, tán abban van némi igazság,
Nem tűnik életem a semmibe nyomtalanul.
Lantomat emlékül népemnek im itt hagyom épen
S rajta tovább zeng a kantele méla szava.*

Egy másik öregkori verséből is hasonló reménye csendül ki:

*Minden a múlté lesz; feledés árnyéka borul ránk,
S új küzdők serege indul a régi nyomon,
Ámde a szív lángját nem fojtja örökre a sír el:
Hű keblek melegén terjed az egyre tovább.*

Reménye valóra vált. Emléke, mindig szolgálni akaró életének példája, és mindaz, ami hosszú élete munkájában érték és igazság volt, segíti az új kezdők seregét és „hű keblek melegén terjed az egyre tovább”. Amint Korompay Bertalan írta: „Szerepköreit örökül hagyta utódaira. Egyesekre a műfordító finom metszésű tollát hagyományozta, másokra a néprajzi vizsgálódás mérő ónját és kutató vesszejét bízta, ismét másoknak átadta a rokonnépek körében végzett gyakori utazásai, továbbá diplomáciaja úti botját és táskáját. Nem maradt árván és gondozatlanul sokoldalú tevékenységének egyik ága sem. Életműve ilyenformán kezdeményező jelentőségével éled újra napjainkban... Törekvéseiben nagy volt a maga korában, és ma is, éppen most is példát mutat az aktuálisan sorra következő jövőre.”

Életének és munkásságának megbecsülését jelzi, hogy szülővárosában, Várpalotán már évek óta utca hirdeti nevét, szülőházának helyén pedig emléktáblát állított a város lakossága. Győrben iskolások gondozzák a sírját és utolsó otthonának falán emléktáblát helyeztek el. Születésének századik évfordulóján a Magyar Néprajzi Társaság és a szülővárosában alakult Bán Aladár Emlékbizottság kétnapos emlékünnepe és tudományos tanácskozás keretében emlékezett életére és munkásságára. Az előadók: Ortutay Gyula, Gulya János, Kodolányi János, Voigt Vilmos, Földes László, s a felszólaló nyelvészek és néprajztudósok neve önmagában is mutatja, hogy sokoldalú tevékenységének egyik ága sem maradt árván és gondozatlanul.